

Дәріс №10. Еркіндік философиясы

Оқыту әдістері/дәріс түрі: ауызша баяндау, талқылау

Оқытудың техникалық құралдары, көрнекі құралдар: интерактивті тақта, бейнефильм

Дәрістің оқыту нәтижелері

ПОН 1- философияның тарихи дамуы контекстінде онтология мен метафизиканың негізгі мазмұнын сипаттау; болмысты философиялық түсінудің ерекшеліктерін түсіндіру; дүниетанымды табиғи және әлеуметтік дүниені философиялық рефлексия мен зерттеудің өнімі ретінде негіздеу; дүниені ғылыми-философиялық танудың әдістерін жіктеу.

ПОН 3-мифологиялық, діни және ғылыми дүниетанымның мазмұны мен ерекше белгілерін түсіндіру; қазіргі әлемдегі адамның әлеуметтік және жеке болмысының құндылықтары ретіндегі негізгі дүниетанымдық концепциялардың рөлі мен маңызын негіздеу

ПОН 4- қазіргі жаһандық қоғамның өзекті мәселелеріне қатысты өзінің моральдық ұстанымын тұжырымдау және сауатты дәлелдеу; кәсіптік саладағы мәселелердің философиялық мазмұнын анықтауға және нәтижелерін талқылауға ұсынуға маңызы бар зерттеулер жүргізу.

Дәрістің мазмұны (жоспары)

1. Философия тарихындағы еркіндік ұғымы
2. Адам және оның еркіндігі.
3. Сөз бостандығы, білдіру және жауапкершілік

Дәрістің тезистері;

1. Философия тарихындағы еркіндік ұғымы.

Дәріс мазмұнының 1-бөлімі бойынша тезистер

Еркіндік — адамның немесе жеке ұлттың, халықтың өз мүдделері мен мүмкіндігіне сай әрекет етіп, өз қалауын жүзеге асыруы. Адамдар өз әрекетінің объективті жағдайларын қалауынша тандап алуға ерікті емес, алайда олар нақтылы және салыстырмалы еркіндікке ие. Ғылыми-техникалық ілгерілеу әрбір адамға, әлеуметтік топқа, тұтас ұлтқа қызмет ете отырып, олардың табиғаттың объективті заңдарын игеруіне, іс жүзінде қолдануына жәрдемдеседі. Жеке адам мен ұлттың еркіндік дәрежесінің артуы тұтастай алғанда қоғамның ілгерілеу үрдісінің өзекті өлшемі болады. Оның әлеуметтік кедергілерге қарсы күресі, жалпы алғанда, қоғамның алға басуының қуатты қозғаушы күші болып табылады. Адамдардың дүниедегі объективті жағдайды тандау еркіндігі болмағанымен, олар өзіндік мақсаттарды көздей алады және оған жетудің әр түрлі мүмкіндіктері қатарынан неғұрлым тиімді жолды ерікті түрде пайдаланады. Бірақ, бұл қоғамдағы жалпы объективті жағдай мен мүмкіндікке, субъектілердің (жеке адамның, әлеум. топтың, этникалық топтың) жаратылыс заңдары мен қоғам заңдылықтарын игеру қабілетіне және басқаларына байланысты. Адам о баста табиғатпен туылса да, оған берілген еркіндік пен жауапкершілік, оны айналадағы болмысты зерттеп, тануға қызықтырады. Сондықтан бұларды иеленгендер қашанда белсенді позицияда тұрады. Тандау еркіндігі арқылы әрекеттене отырып, адам тәжірибесін байытады, өзін көрсету мүмкіндігіне ие болады. Олар өз еркімен әрекет етіп, ойлай алатын мүмкіндіктен тұрады.

Объективті әлемде біз өзімізден басқа бар нәрсені көрмейміз, тек, өзіміздің еркін әрекетіміздің ішкі шектелуін ғана байқаймыз. Еркіндік үшін алғышарт қажет, адам өз әрекетінде еркін, соңғы нәтижесінде қажеттілікке тәуелді. Адам еркіндігі мәселесі қазіргі таңда саяси және рухани өмірдің орталығында тұр, оған жету деңгейі қазіргі қоғаммен, оның жалпы мәдени дамуы демократиялығымен анықталады және өркениеттілігінің негізгі критерийі болып табылады.

Еркіндік пен жауапкершілік тұлғаның өмір сүруінің шарттары, адамдар өз әрекетінің мақсатын анықтағанда едәуір еркіндікті иеленеді. Еркіндік те, жауапкершілік те абсолютті ұғымдар емес. Еркіндік бізді күреске итерме-лейді, адамдық қуаныш пен ләззаттан бас тартуға сүйрейді. Қайғыру, тәуекел, жеңіліс арқылы болған еркіндіктің өзі өмірімізді жақсы

ете алады, сондықтан оған адам ғана таңдау жасайды. Еркіндік пен жауапкершілік мәселесі өздерінің әлеуметтік мәнінде қоғамдық өмірде, саясатта, заң, басқа да заңды актілерде, өнерде, көркем әдебиетте кең тарағандықтан антропо-логия, саясаттану, заң ғылымдары, психология, мәдениеттану, әлеуметтану, этика, қоғамтану пәндерінің орталық мәселесі ретінде көреміз.

Бұл категориялар адамзат дамуының әрбір кезеңінде, әр дәуірдің философтары, әлеуметтанушылары болсын, тіпті христиандық, ислам және буддизм дінінің өзі еркіндік мәселесіне өзінше қарап, өздігінше тұжырым жасаған, алайда мәселе күрделілігінің салдарынан толық шешілмеген және бұл ұғымдардың өзара байланысының әлеуметтік-философиялық, діни-этикалық аспектілері жайлы зерттеу жоқ, сондықтан біз осы мәселені көтеріп отырмыз.

Философиялық сөздікте де жауапкершілік пен еркіндік өзінше анықталып жүр. Анықтамасы бойынша: «Жауапкершілік - этика және құқық саласымен байланысқан, ерекше, әлеуметтік және моральді, құқықтық тұлғаның қоғамға, адамзатқа қатынасын білдіреді, ол өнегелік парыз атқарумен сипатталады». Анықтамада көрсетілгендей, шындығында, қазіргі кезде жауапкершілік этика мен құқық саласында ең көп қолданыс тапқан, өнегелік парыз сезімімен байланысқан. Дегенмен, бұл анықтаманы толық, жан-жақты деп айту қиын, себебі, адам онтологиясының осы мәселеге қатысты келесі маңызды көрінісі - еркіндікпен байланыссыз қарастырған. Жауапкершілік - еркіндіктің керісінше жағы, оның екінші «мені», ол еркіндікпен үздіксіз байланысқан, еркіндіктің имманентті шектеушісі болып табылады.

Философиялық әдебиетте: жауапкершілікке қоғам алдында адамның өз міндеті мен парызын сезінуінің моральдік-психологиялық категориясы деген анықтама беріліп жүр. Бұл тұрғыдан қарағанда, жауапкершілік - адамдардың өз әрекетінің нәтижесін көре білу мүмкіндігі, оның қоғамға әкелер пайдасы, не зияны бар ма, осыны анықтау болып табылады. Қалай десек те, бұл екі ұғым философиялық қана емес, антропологиялық, онтологиялық, діни, этикалық, құқықтық ұғымдар ретінде күнделікті тұрмысымызда көп кездесетінін байқаймыз. Этикалық тұрғыдан жауапкершілік ұғымына жақын ұғымның бірі әдеп болып табылады, ол туралы саралап көрсек: әдеп - қоғамдағы адамдар мінез- құлқына қойылатын этикалық талаптардың жиынтық атауы. Әдептің қоғамдағы басты қызметі тұлғалық қатынастарды адамгершілік талаптарына сәйкес ретке келтірумен байланысты. Бұл сипатта әдеп мәдениеттің іргелі бір құрамдас бөлігіне жатады.

Еркіндікке келсек, ол адамдардың қылыққа қабілеттілігі, «саналы қажеттілік» арқылы жауапкершілікпен байланысқан. Еркіндік еріктілік ретінде тұлға мен қоршаған орта адамдарының алдында шектеледі. Ол адам болмысының әмбебапты сипаты. Адамдардың жауапкершілігі таңдау еркіндігі арқылы өсіп, немесе төмендеп отырады. Біреулерге еркіндік - рәміз, біреулерге идеал, біреулерге мақсат емес, құрал, енді басқаларға өнегесіз, саяси ойында қалқа болып табылады. Таңдаулылар үшін еркіндік пен жауапкершіліктің элитарлы концепциясы мен ұжымдық теориялары бар

2. Адам және оның еркіндігі.

Дәріс мазмұнының 2-бөлімі бойынша тезистер

3. Сөз бостандығы, білдіру және жауапкершілік.

Дәріс мазмұнының 3-бөлімі бойынша тезистер

Қоғамдық болмыста индивидуальды бостандық бастауы да ынтымақтастық бастауы сияқты бастапқы болып табылады. Бұл бастаудың мәні мен мағынасы біз талдаған қоғамның онтологиялық табиғатынан келіп шығады. Бірақ «меннің» жеке болмысты құрайтын ерекше ішкі инстанция ретіндегі мәні дәл осы бостандықта, спонтандықта, жеке өмір сипатталатын және ентелей қамтылатын әлде-бір әу бастапқылықта. Басқа жағынан, біз қоғамдық өмірдің негізінде рухани өмір жататындығын, қоғамдық тәртіптің алып, ауыр механикасы тек қондырма және рухани өмір күштері қозғалысқа келтіретін жеткізуші механизм екенін көрдік.

Бостандықтың жоқтығы немесе оны ұмыту, елестермеу сондықтан адам жанының

камалғандығымен, тұйықтығымен бара бар; ол рухани тұншығумен, адам дем алатын және онсыз адам ретінде өмір сүре алмайтын рухани ауа самалының сарқылуымен бара бар. Әрине, бостандық адамның әлде-бір абсолютті және «туа біткен» құқы емес, өйткені мұндай құқық жалпы мүлдем жоқ, керісінше біз жоғарыда көргеніміздей, бостандық адамның барлық қалған парыздарын орындауының жалпы және жоғары шарты ретіндегі бірінші парызы; тек парыз ретінде ғана ол құқыққа айналады, өйткені құқық парызды орындауға деген абсолютті ұмтылыс (жоғарыдағыны қар). Сонымен қатар бостандық адам өмірінің онтологиялық алғашқы негізі болғандықтан дәл осы парыз болып табылады. Бостандықтан кез-келген бас тарту өзін өзі өлтіру, басқаның бостандығына қол сұғу оның бойындағы адамилықты өлтіруге талпыну, ондағы «Құдайылық бейне мен ұқсастықты» табиғатқа қарсы қолдану және оны жануарға айналдыру болып табылады.

Қоғамдық өмірдегі бостандық бастауының принципияльды маңызы осыдан айқындалады. Қоғамдық өмір адамның бірлескен, соборлық өмірі. Бірақ біз білетініміздей, адамның мәні оның құдайылық-адамилығында, эмпирикалық жан ретіндегі оның жоғарғы, құдайылық бастаумен байланысында; сонымен адам мәні оның бостандығында жатыр, бостандықтан тыс адам қоғамының жалпы болуы мүмкін емес. Қоғамдық өмірде мәжбүрлеу, ырыққа сырттан қысым көрсету қаншалықты рөл ойнасада, сайып келгенде қоғамдылықтың мүшесі бәрі бір тұлға, спонтанды әрекет етуші индивидуальды ырық болып табылады. Ол қоғамдық өмірдің жалғыз қозғаушысы, ал оған қатысты қоғамдағы қалғанының бәрі тек беріліс механизмі ғана. Құл еңбегіне негізделген қоғамдарда болды және кез-келген қоғамда құлдық жағдайға дейін жеткізілген адамдар бар; бірақ сонда олар қоғамдық өмірдің мүшелері мен қайраткерлері болып табылмайды, олардың бейнесінде қоғам өзінде әлде-бір өмір сүруін тоқтатқан тұнбаны сақтап қалады. Ешқандай тәртіптің, ешқандай қатал қысымның арқасында адам рухының тереңінен жарып шығатын спонтанды күш бастауын алмастыруға болмайды. Ең қатал деген әскери және мемлекеттік тәртіп қоғамдық бірлікті жасай алмайды, тек реттеп және бағыттап қана отыра алады, оны жауынгер мен азаматтың батырлыққа деген еркін ырқы ғана жасайды.

Адам «Құдайылық бейне мен ұқсастық» ретінде сыртқы соққы мен қысымның әсерінен әрекет ететін затқа немесе механизмге айналып кетпейді. Индивидуальды ырықты тежеп-басып тастауға бағытталған кез-келген талпыныс жүзеге аса алатындықтан, Құдайылық бейне ретіндегі адамның өз мәнін жоғалтуға әкеледі, сол арқылы өмірдің өзінің сал болып қалуы мен жансыздануына, қоғамның ыдырап, опат болуына алып келеді. Кез-келген деспотизм жекеленген болғандықтан және өз тарапынан бостандыққа негізделгеннен кейін ғана өмір сүре алады. Кез-келген диктатура бір жағынан, еркін адамгершілік ырықтан, оның белсенді мүшелерінің батырлыққа деген ырықтан туындағандықтан күшті, өміршең, онтологиялық құқылы болса, басқа жағынан алғанда қоғамның өзін іштей сауықтыру мақсатындағы тек өткінші шарасы, әлде-бір өзін өзі тәртіпке келтіруі немесе өзін өзі шектеуі, соңғы мақсаты қалыпты, яғни индивидуальды күштердің еркін өзара әрекетіне негізделген қоғам құрлысын, сол арқылы өзінің өзіндік шеттетілуін қалыпқа келтіру болып табылатын уақытша қатал аскеттік. Міне, сондықтан социализм өзінің негізгі әлеуметтік-философиялық түпкі ойында - индивидуальды ырықты ұжымдық ырықпен тұтастай алмастыруында, «ұжымдық» болмысты, «қоғамдық тұтастықты» индивидуальды тұлғаның орнына қойып, оның өзіндік болмысын жоққа шығаруы немесе монадаларды «тобырдың» бір тұтас қамырына илеп, біріктіруі - қоғамдықтың негізгі өзгермейтін принципін бұзатын және қоғамның кемтарлығы мен ыдырауына алып келуі мүмкін мағынасыз идея. Ол адам өз шаруашылығының жоспарлылығы мен реттілігі және шаруашылық игіліктерін әділетті бөлу үшін өз бостандығынан, өзінің «меніннен» бас тартуға және тұтастай қоғамдық машинаның винті, қоғамдық күштер ықпал ететін тұлғасыз орта болуға қабілетті деген ессіз және қадірсіз арманға негізделеді. Іс жүзінде ол деспотиялық биліктің жүгенсіз есерсоқтығына және қол астындағылардың топастанған енжарлығына немесе хайуандық бас көтерулерінен басқа ештеңеге әкелмейді. Өйткені адами кейіптен айырылған адам, қоғамның мүшесі бола алмайды: ол тек хайуан немесе үй жануары бола алады; жалпы мұндай орны толмас

жоғалтуды көз алдымызға елестету мүмкін болмағандықтан ондай қоғам болмайды; іс жүзінде тек жыртқыш хайуандардың жалқау, икемсіз үй жануарларына үстемдік етуі ғана қалады, бірақ соңғылары жасырын түрде қолға үйренбегендей болып қалады және кез-келген сәтте өзінің хайуандық табиғатын көрсете алады. Социализм иленген адам қамырының қимылсыздығынан, жаныздығынан да және онда жасырынған жүгенсіз анархияның хаосынан да опат болуға кесілген.

Жалпы айтқанда, қоғамның басым көпшілігіне немесе тіпті оның айтарлықтай бір тобына бостандық бастауын, қоғамдық өмірге еркін творчестволық араласуды енгізуге талпыну мен қоғамды немесе оның бір бөлігін билік етушілердің аз ғана тобының жансыз құралына айналдыру бір жағынан, ұтастық ретіндегі қоғамның тым әлсіреуіне, еркін әрекетте жасырынған күш-қуат қорларының пайдаланылмай қалатын әлде-бір әлеуметтік атонияға, екінші жағынан, анархиялық күштердің қиратушы күштердің қорлануына алып келеді. Тұлға тереңдігінен бастау алатын өзінің қалыпты айқындалуында қысымға, кез-келген кідіріске ұшыраған органикалық ұмтылыс тек айырықша потенциалды кернеуге ие болып қана қоймайды, сонымен қатар ауыр өзіндік қайта туындауды бастан кешіреді. Қалыпты жағдайда қоғамдық өмір мен қоғамдық творчестволыққа еркін араласу, еркін қызмет ету ретінде жүзеге асатын бостандық, қысым мен басып-жаншуға ұшырағанда, өзін орнықтырудың қиратушы ашушандығына, ызасына айналады. Дүниедегі барлық революциялар, олардың саяси мақсаттары мен саналы ұрандары қандай болмасын, адам жандарында шектен тыс басылып-жаншылудан жиналып қалған және еркін әрекетшілдікте қалыпты шығу жолын таппаған анархиялық құмарлықтардың рухани-психологиялық жарылыстары. Өздерінің мәні бойынша мұндай жарылыстар тек қиратушы бола алады; терең қабаттарға қуып тығылған бостандықты аңсау қара бас қамын ойлайтын құштарлықтармен, қызғанышпен, жек көрушілікпен ұштасады, көзсіз көтеріліске, адамның қараңғы күштерінің қайнауына - жани стихиялықтың хаосына айналады. Бу қазанының жарылысы өз сынығын жөңдей алмайтыны секілді революция да өз өздігінен қоғамдық тәртіпті түзете де, босата да алмайды. Бірақ революция бейнесінде, қоғам адам бойындағы көрініс беруінің қалыпты жағдайында қоғамдық саулық пен қуаттың бастауы болатын сол бір ырықты, спонтанды адами қуатты басып-жаншығаны үшін имманентті жазаны бастан кешіреді.

Жалпы және бастапқы әлеуметтік-философиялық мағынасында бостандық бастауы, әрине оның қазіргі жаңа «саяси бостандық» ұғымына кіретін арнайы, жеке мазмұнымен сәйкес келмейді. Қоғам азаматтарына белгілі мөлшерде мысалы, баспа және ауызша сөз бостандығы, жиналыстар мен одақтар бостандығы, саяси сайлауларға қатысу бостандығы берілу керек - бұл нақты қоғамның нақты рухани жағдайына байланысты және тек жалғыз бір жалпы бостандық бастауынан априорлы анықталмайды. «Саяси бостандықтар» деп аталатындардан тек сенім бостандығы ғана рухани өмір бұлағы ретіндегі бостандық бастауынан тікелей шығатын нағыз алғашқы құқық. Өйткені наным-сенім бостандығына қол сұғу рухани өмірге, яғни ақиқат адамның құдайылық- адами болмысына қол сұғу, ол қоғамдық болмыстың алғашқы негізіне қауіп төндіреді. Сенім бостандығынан – «сенім іссіз өлі болғандықтан» – творчестволық бостандық – сол немесе басқа формадағы және аймақтағы– қоғамдық құылысқа белсене араласудың жалпы бостандығы тікелей келіп шығады. Бұл белсенді қоғамдық істің, адам ырқының осы спонтанды қуатын творчестволық табудың жолдары мен формалары қандай, қоғамдық бірлік пен тәртіпті және олардың өз арасындағы үйкелісті минималдау мүддесі үшін, яғни қоғамдағы еркін әрекет ететін күштердің жиынтығын максимальды пайдалану үшін олар өзара қалай келісілу керек - мұның бәрі қолданбалы саясаттың мәселелері, олар жоғарыда айтылғандай, әрбір нақты қоғамның нақты эмпирикалық жағдайларын есепке алғанда ғана шешімін таба алады. Адам тұлғасының белгілі бір, қатаң белгіленген және бостандықтың бұзылмайтын ауқымын мен оларды табудың белгілі бір формаларына құқы туралы индивидуалистік идея, «адамның туа біткен құқықтары» туралы жалған ұғымнан шыққандықтан қызмет етудің жоғары бастауымен сәйкес келмейтін ретінде жалпы теріске шығарылуы керек, ал жеке бостандық

идеясының өзі тек қызмет ету бастауымен байланыста ғана өзін ақтап шыға алады. Іс жүзінде әлемдегі тіпті ең либеральды және демократиялық деген бірде бір қоғам мызғымай белгіленген адам құқықтарын нақты іске асыруға жол бермейді: қоғамға қауіп төнген кезде бұл құқықтар сөзсіз шектеледі; жалпы қоғамның рухани жағдайына және қызмет етудің жалпы бастаулары іске асатын ағымдағы қоғамдық міндеттердің сипатына байланысты бұл құқықтардың жалпы ауқымы мен олардың әр қайсысының жеке салыстырмалы салмағы айтарлықтай өзгереді. Жалпы бостандықтың өз мүдделері, еркін қоғамдық құрылыс жекеленген адам «құқықтарын» шектеуді талап етеді, ал олардың өзі қызмет ету бастауларымен және онымен байланыстағы ынтымақтастық пен бостандықты тауып, іске асырудың тек қосалқы құралы болғандықтан әрқашан салыстырмалы және туынды болады

Дәріс бойынша бақылау сұрақтары:

Жеңіл деңгей

1.Еркіндік, әділдік, адамның өмірі мен намысы-адамгершілік құқықтық құндылықтар.

Орташа деңгей

1.Адам және оның еркіндігі (Б.Спиноза).

Күрделі деңгей

1.Саяси еркіндік. Ұлттық еркіндік

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Негізгі:

1. Ғабитов Т. Философия. Оқулық. Алматы, «Заң әдебиеті», 2018.
2. Кенни Энтони. Батыс философиясының жаңа тарихы, 2- том, Орта ғасыр философиясы: оқулық. Алматы, 2018.- 400 б
3. Темірғалиева Қ.А., Бәкірова А.Т. Философия: оқу құралы. Алматы, 2016.
4. Рысқалиев Т.Х. Философия тарихы:оқулық. Алматы, 2015.
5. Алтаев Ж., Қасабек А. Философия тарихы. Оқулық. Алматы, 2017.
6. Алтаев Ж., Қасабек А. Қазақ философиясы. Оқулық. Алматы, 2017.
7. Хрусталев Ю. М. Философия:учебник. 2015.

Қосымша:

1. Шадинова Г.А., Көлеген Г.Б. Философия негіздері. Оқу-әдістемелік құрал.— Түркістан: Тұран. 2018.
2. Қоңырбаева К. Қазақ философиялық ойы эволюциясындағы еркіндік идеясы. Алматы, 2013
3. Сағиқызы А. Гуманистік дүниетаным: Әлеуметтік- мәдени негіздер. Монография. Алматы. 2013
4. Дайрабаева Г.Б., Шадинова Г.А. Ақпарат философиясы. Жоғары оқу орындарының магистранттарына арналған лекциялық жинақ. Түркістан, 2018
5. Философияның таңдаулы 25 кітабы Аударм.: Құранбек Ә., Рыскиева А.А. - Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2018

WEB сайттар:

- 1.Кенни Энтони. Батыс философиясының жаңа тарихы, 1- том, Орта ғасыр философиясы. Астана, 2018. <http://rmebrk.kz/>
2. Жекебаева М.Ә. Философия. Оқу құралы. Алматы, 2018. <http://rmebrk.kz/>
3. Бондаренко Ю.Я., Зекрист Р.И. Философия. Учебно-методическое пособие. Шымкент, 2019. <http://rmebrk.kz/>
4. Шинтаева Ф.Е., Жуматаева Ж. Основы философии. Москва, 2013. <http://rmebrk.kz/>
5. Горелов А.А. Основы философии. Москва, 2013. <http://rmebrk.kz/>

